

УДК 141.2

**СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПТУ ВІДЧУЖЕННЯ
В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ XVIII–XIX СТ.****CONCEPT OF THE CONCEPT OF REMAINING
IN THE EUROPEAN PHILOSOPHY XVIII–XIX
CENTURIES****Іванчук В. В.,**

кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук, Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет» (Слов'янськ, Україна),
e-mail: ivanchuk.vladimir777@gmail.com,
ORCIDID: 0000-0001-5302-3511

Ivanchuk V. V.,

Candidate of Philosophy, Senior Lecturer of the Department of Philosophy, Socio-Political and Legal Sciences, State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University» (Slavyansk, Ukraine), e-mail: ivanchuk.vladimir777@gmail.com, ORCIDID: 0000-0001-5302-3511

Розглянуто історико-філософські джерела та передумови формування концепту відчуження в західноєвропейській інтелектуальній традиції XVIII–XIX століть, відмінність і взаємозв'язок різних трактувань відчуження. Поняття відчуження проаналізовано на підставі уявлення про сутнісні сили індивіда, які усвідомлюємо як тотальне творче відтворення характеристик людської особистості в різних аспектах: інтелектуальному, духовному, соціально-психологічному й економічному. Проблему подолання відчуження розглянуто в площині досягнення цілісності й гармонії всіх сутнісних сил людини.

Ключові слова: стан індивіда, людина, суспільне життя, суб'єкт, самосвідомість.

The article deals with the historical and philosophical sources and the preconditions for the formation of the concept of alienation in the West-European intellectual traditions of the XVIII–XIX centuries, the distinction and interconnection of different interpretations of alienation. The notion of alienation is analyzed on the basis of the notion of the essential forces of the individual, who are perceived as a total creative reproduction of the characteristics of the human person in various aspects: intellectual, spiritual, socio-psychological and economic. The problem of overcoming alienation is considered in the plane of achieving the integrity and harmony of all the essential forces of man.

Keywords: state of the individual, person, social life, subject, self-consciousness.

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасність у сукупності всіх своїх аспектів власне є надзвичайно гострою та нагальною проблемою для всього гуманітарного знання. Ідеться не тільки про конкретні питання, що постають перед економічними, історичними або політичними науками. Треба зазначити проблематичність саме людської ситуації, яка робить сумнівною значущість усього попереднього розвитку, значення та роль людини у світі і, нарешті, власне існування нашого виду.

Серед значного різноманіття позицій, підходів, концепцій, які прагнуть експлікувати весь цей комплекс проблем, треба наголосити на одній тезі, з якою, за наявності всіх інших відмінностей, однак багато дослідників. Це уявлення про те, що сучасний стан індивіда, цей гуманітарний розрив, у якому опинилося людство, є логічним

результатом нашого власного історичного, соціально-політичного й духовного розвитку. Тобто все, що відбувається із сучасною людиною, не є простим ексцесом, мимовільною флуктуацією, прикрою випадковістю, а зумовлене деякими тенденціями, які споконвіку є підвалинами людської цивілізації. Ці тенденції, сформовані разом з анналами новоєвропейської історії, продовження якої досі спостерігаємо, з часом лише загострюються, створюючи нинішню критичну ситуацію.

Численні спроби визначити основні аспекти, причини, характеристики справжньої кризи, прагнення представити хоча б у загальних рисах феноменологію зазначеного процесу, призводять до виявлення кількох основних симптомів, серед яких особливо виділяється відчуження – один з найважливіший чинників, що визначають становище людини у світі.

Треба відзначити, що відчуження – це одна з найбільш важливих проблем XX ст., актуальність якої тільки зростає. Можна акцентувати на втраті індивідом своєї особистісної ідентичності, про конфлікт між актуальним існуванням і сутнісними силами і можливостями людини, про втрату контролю над результатами діяльності (на що традиційно звертає увагу марксизм), про руйнування соціальних взаємозв'язків, розтраті творчих здібностей, самоті, страху перед життям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Показово, що проблематика відчуження виникає разом з розвитком новоєвропейської цивілізації та науки й триває десь від епохи Просвітництва. У працях французьких мислителів XVIII ст.: Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера – можна виявити ще не концептуалізоване, але цілком впізнаване уявлення про відчуження людини, яке розуміють як підпорядкування останнього незрозумілим і чужим йому силам. Цей момент філософії зазначеного періоду найкраще маркований М. Фуко в його «Історії безумства в класичну епоху» і ще відвертіше в роботі «Наглядати і карати». Власне людина за М. Фуко створена у площині раціонального дискурсу Нового часу, разом зі своїми специфічними характеристиками. У процесі відчуження, проходячи його щаблями, індивід зі своєю неповторною індивідуальністю поступово перетворюється на пересічного соціального індивіда – об'єкта статистичних маніпуляцій. Аналізуючи етапи відчуження людини, М. Фуко наполягає на якійсь зраді, яку здійснює саме суспільство відносно своїх членів. Ця зрада тим сильніша й значущіша, чим ближче для індивіда його оточення – сім'я, друзі, сусіди тощо.

Дещо по-іншому, але в тому ж напрямку мислять філософи Франкфуртської школи, починаючи з «Діалектики Просвітництва» Т. Адорно і М. Хоркхаймера. Усе це власне завершує концептуалізацію поняття відчуження, розпочату

в епоху Просвітництва й продовжену в працях німецьких класиків і в марксизмі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Проаналізувати історико-філософські джерела та передумови формування концепту відчуження в західноєвропейській інтелектуальній традиції XVIII–XIX століть, відмінність і взаємозв'язок різних трактувань відчуження.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Інтерес гуманітаріїв до поняття відчуження періодично посилюється, час від часу спадає, проте ніколи не втрачає своєї значущості й актуальності. Зазначена категорія, безперечно, перетворюється в XX столітті в одну з найбільш фундаментальних характеристик сучасної людини, але, водночас, її кордони постійно розсуваються, погрожуючи перетворити науковий інструментарій в просту метафору, яка виражає будь-яку незручність або страждання, довівши відчуження до статусу синоніма буддійського поняття «дукха».

Зрозуміло, що суворий і неупереджений науковий аналіз окресленого феномену вимагає об'єднання й чіткого розмежування всіх наявних підходів й інтерпретацій. Потрібно, по-перше, зазначити більш-менш точні часові та концептуальні межі поняття відчуження і, по-друге, віднайти ту базу, початкову, інтуїтивно зрозумілу властивість, якість, применшення якої й призводить до відчуження людини. Яка саме з наших людських характеристик є настільки важливою, що її втрата зумовить втрату власне людяності.

У тій чи тій формі відповіді на ці питання були знайдені. Умовна тимчасова межа, після якої фіксують відчуження – це виникнення ранньокласових суспільств, у яких відбувається інституціоналізація системи політичної влади й ідеології (зазвичай у формі релігійної традиції), що призводить до делегування двох найважливіших здібностей і можливостей людини – права вільно розпоряджатися своїм тілом і його можливостями, що тепер вже не є цілком її власністю, воно належить монарху, воєначальнику, місту, громаді, республіці тощо. Другою відчуженою властивістю є духовна свобода, підпорядкована відтепер надособистій, відчуженій релігійності. Криза останньої зумовила на початку першого тисячоліття радикальну зміну релігійної традиції, але й християнство, від звернення до особистості кожного вірянина, виступаючи спочатку проти відсталого системи імперської релігії, поступово перетворилося на один з чинників подальшого відчуження людини. Власне, остання обставина і була тим фактором, який призвів до Реформації як протестного руху проти відчуженого духу, спроби зробити людину безпосереднім учасником релігійного життя.

Неважко помітити, що весь наступний інтерес до проблематики відчуження був так чи так пов'язаний з ідеєю реформації у всіх аспектах суспільного життя. Французькі просвітелі, багато з яких були або атеїстами, або перебували в дуже складних і неоднозначних стосунках з релігійною

традицією, також були зацікавлені перебудовою суспільства й нігілізацією відчуження. Досить згадати хрестоматійне гасло Великої Французької революції «Свобода. Рівність. Братство», кожне слово якого є смисловим запереченням поняття «відчуження» в певному контексті.

Отже, з позиції зазначеного підходу, виникнення так званих класових суспільств і є той процес, який створює, продукує відчуження людини. Це, як відомо, позиція більшості лівих ідеологій, якій важко відмовити в послідовності, хоча, можливо, поява відчуження залежить від значно більшої кількості чинників. Треба визнати, що попри всі складні умови первісного життя, феномен відчуження не міг тоді виникнути. Стародавній людині просто не було чого відчужувати, якщо, звичайно, не брати до уваги простий факт окремоті людського індивіда, його фізичних і ментальних станів. Що ж відрізняло архаїчну людину, що дозволило їй згодом створити розвинену матеріальну й духовну культуру, сформувати тим самим і першу передумову відчуження власної особистості?

У філософській літературі останніх двох століть студіюють поняття «сутнісні сили людини», яке, як видається, має безпосередній стосунок до проблематики відчуження і до усвідомлення його сутності. Є чимало визначень цього поняття, кожне з яких ілюструє якусь його частину: «...корінні зв'язки людини із середовищем є сутнісними силами, що розуміються як потреби, здібності, інтереси, почуття, тобто суб'єктивно-діяльнісні стани, спрямовані додатки, устремління індивідів до певних взаємин зі світом» [3, с. 23].

Можна виділити три базових онтологічних рівні сутнісних сил людини, що відповідають також основним групам потреб: фізичний, соціальний, духовний. Наголошуємо, що всі спроби описати феномени відчуження, починаючи з «Економічно-філософських рукописів 1844 р.» К. Маркса, напевно зводяться до одного із зазначених рівнів або до їх комбінації. Виділяють також процесуальні характеристики або типи, які є певною єдністю: сила в-собі, зовні-себе, для-іншого, через-іншого і для-себе. Кожен із зазначених компонентів є водночас і елементом структури єдиної сутнісної сили, і моментом процесу її безперервного звернення. Важливо й те, що будь-який з моментів цього звернення може бути розглянутий як підвалини [5, с. 4].

Специфіка вивчення феномену відчуження полягає, насамперед, в його загальності, що безпосередньо пов'язано з його філософським змістом як відмінністю між власне суб'єктом і будь-якою його функцією, що призводить до збіднення та трансформації суб'єкта й функції. У соціальному контексті суб'єктом, передусім, є людина, а його функцією – свідомо соціальна діяльність. Реконструюючи механізм відчуження, можна одночасно спробувати вирішити й інше завдання – дослідити сутність соціального суб'єкта та його основні функції, а також такі явища, як потреба у владі, аномія, конформізм, агресія тощо.

Одноставні з позицією багатьох сучасних авторів, що дослідження феномену відчуження передбачає застосування міждисциплінарного підходу, який поєднує методологічні можливості філософії, соціології та психології. На сьогодні інтегральний підхід до соціально-філософської проблематики використовує соціальна психологія, як похідна соціології та психології. Тоді процес відчуження нагадує «чорний ящик»: відомі вхідні й вихідні параметри, а власне процеси, що відбуваються в ньому – у психіці соціального суб'єкта, його свідомості й самосвідомості, у соціальній поведінці, лишаються поза увагою більшості дослідників.

Описовість і мозаїчність наявних трактувань відчуження зумовлена, насамперед, тим, що в соціальних науках не створено інтегральну концепцію соціального суб'єкта, яка могла б зрозуміло інтерпретувати соціально-психологічний механізм його функціонування. Не існує навіть чіткої межі між поняттями соціального суб'єкта та суб'єкта як такого.

Як уже було зазначено, попри неоднозначність концепту відчуження, його відбито в західноєвропейській філософії, при цьому особливо активно проаналізовано у творах французьких просвітителів в тому чи тому аспекті.

У німецькому трансцендентальному ідеалізмі, у роботах І. Канта, І. Фіхте, Г. Гегеля поняття відчуження потрапляє в площину свідомості й самосвідомості індивіда і його діяльності. На особливу увагу заслуговує позиція Г. Гегеля, який інтерпретував відчуження як озовніщення, об'єктивацію сутнісних сил людини, відповідно, подолання відчуження він розуміє як розпредметнення, привласнення. Індивід постає в самосвідомості, що формується під час діяльності, водночас, поки індивід не діє, самосвідомість не знає, що він є для самого себе. «Істинне буття людини, є його дія; в останньому індивідуальність дійсна» [1, с. 172]. Г. Гегель насамперед розглядає проблему взаємозв'язку Я й іншого (не-я, зовнішнього, дійсного, яке перебуває за межами свідомості): «Я оперую достовірністю через щось інше, а саме через річ; а саме остання достовірна так саме через щось інше, а саме через Я» [1, с. 52].

Аналогічну позицію відстоює також І. Фіхте: «...Я ніколи не усвідомлює самого себе і не може усвідомити інакше, як у своїх емпіричних визначеннях, і що ці емпіричні визначення неодмінно припускають щось поза Я. Уже тіло людини, яке вона називає своїм тілом, є щось поза Я» [6, с. 12].

Під «іншим» Г. Гегель розуміє не тільки речі, але й власне соціальні суб'єкти. Він вважає, що «свідомість повинна бути діяльнісною лише для того, щоб те, що є воно в собі, було для нього, або: діяльність і є становлення духу як свідомості. Що є воно в собі, воно знає, тобто зі своєї дійсності. Індивід тому не може знати, що є він, поки його дії не реалізовані в дійсність. Він повинен відразу починати і при будь-яких обставинах повинен діяти, без будь-яких роздумів про початок, засоби

й результат...» [1, с. 212–213]. За Г. Гегелем мотивом до дії є прагнення, потреби, пристрасті, інтереси людини. Він фактично нівелює опозицію ідеального й матеріального, не усвідомлює свідомість як виток, вона виникає разом з діяльністю. Сутність свідомості – процес діяльності – розпредметнення себе й присвоєння–розпредметнення цього предмету: «Але свідомість як сутність є весь цей процес переходу з себе в одиничність і предмет, і споглядання цього процесу в предметі, зняття предмета як розрізеного, присвоєння його собі і проголошення себе достовірністю того, що воно є вся реальність – як воно саме, так і його предмет» [1, с. 128].

У процесі відчуження та подальшого оволодіння відчуженими сутностями дух рефлексує, набуває нових знань, згадує: «І це колишнє наявне буття – колишнє, але знову народжене зі знання – є нове наявне буття, деякий новий світ і духовне формоутворення. У ньому дух повинен настільки ж неупереджено відроджуватися, дотримуючись безпосередності, і заново самосформуватися, немов все попереднє було втрачено для нього і немов він нічому не навчився з досвіду попередніх духів. Але спогад (die Er-Innerung) зберігає цей досвід, є внутрішньою (das Innere) і фактично вищою формою субстанції» [1, с. 434]. Після цього дух може знову почати самоутворення (становлення), на підставі себе нового, почати з вищого шабля. В результаті виникає послідовність нових станів свідомості, кожен з яких є безпосередній наступник попереднього і результат власної діяльності й рефлексії.

Надалі дослідження концепту відчуження здійснюватиметься в межах марксизму, підвалинами якого є позиція відчуженої праці в умовах приватної власності, втрати контролю над продуктами людської діяльності (відчуження продукту), і як результат «відчужена праця відчужує від людини її власне тіло, як і природу поза нею, як і її духовну сутність, її людську сутність» [4, с. 94]. «...Предмет, створений під час праці, її продукт, протистоїть як якась чужа істота, як сила, яка не залежить від виробника. Продукт праці є праця, закріплена в деякому предметі, матеріалізована в ньому, це є опредметнення праці. Здійснення праці є її опредметнення. За тих порядків, які передбачаються політичною економією, це здійснення праці, це її втілення в дійсність є виключення робітника з процесу, опредметнення – це втрата предмета і закабалення предметом, засвоєння предмета як відчуження» [4, с. 87–88]. В результаті замість споглядання «... самої себе у створеному нею світі» [4, с. 94], людина виявляється повністю поневоленою ворожими й далекими предметами.

Для аналізу соціальних чинників відчуження значущі категорії «спільнота» і «суспільство» (Gemeinschaft und Gessellschaft), досліджені Фердинандом Тенісом, одним з основоположників соціології в Німеччині. [29]. Теніс намагався вирішити такі проблеми завдяки аналізу основних понять: сутність людських спільнот, завдяки яким процесам відбуваються зміни й існують різні

типи людських спільнот тощо. В інтерпретації Теніса об'єднання (соціальні спільноти) людей відбивають різні прояви двох відмінних громадських зв'язків. Причому спільність для нього – синонім до вогнища, сім'ї, громади традиційного зразка, об'єднаності, це первинна або природна ситуація підтримки єдності людських прагнень, психологічного добробуту особистості. Навпаки, суспільство Теніса маркує як «чуже», роз'єднане, засноване на комерційному й капіталістичному розрахунку [2, с. 65]. Ідеться про групу тих, що спільно проживають, але не досить добре організовані (народ, нація, світ). Влада в системі Gessellschaft здійснюється за допомогою приватних зусиль і можливостей, вона – результат нав'язування своєї волі іншим членам спільноти.

Досвід вивчення послідовних трансформацій поняття відчуження в західноєвропейській філософській традиції свідчить, що його розвиток здійснювався у двох протилежних напрямках: по-перше, послідовної онтологізації відчуження, з'ясування його загального характеру, що поступово об'єднувало власне філософську позицію з низкою релігійних вчень, у яких стан людини у світі недосконалий і є споконвічно відчуженим. Зокрема згадаймо роботи Е. Фромма, присвячені одвічній двоаспектності людського існування – орієнтації на буття або на володіння, водночас остання якраз і призводить до відчуженого стану і є власне найважливішою причиною феномену відчуження людини [7]; по-друге, все більш докладно досліджується соціально-філософське й соціально-психологічне усвідомлення відчуження, його структури й характеристики, здійснюється окреслення шляхів подолання відчуження.

За наявності відмінності цих підходів констатуємо певну сутнісну єдність. Наприклад, усі проаналізовані у дисертації наукові студії різних дослідників, незважаючи на часто радикально відмінні методологічні та соціально-ідеологічні настанови, пов'язують поняття відчуження з автономією особистості та її життєвого світу, точніше, того людського світу, що власне і є особистість. Чи це дискусія про самосвідомість, про Я і не-Я, про сукупність усіх суспільних взаємин або про саморозвиток особистості, проблема й суто ситуація відчуження є чинником, що применшує людську свободу в її найбільш важливих, найбільш сутнісних характеристиках. Інше питання, як саме зазначені мислителі розуміють цю свободу і до яких меж можемо подовжувати людську автономію. Водночас ці межі зовсім не окреслені в деякому умовному просторі, або, у всякому разі, саме цей простір є багатовимірним і розширення автономії та можливостей особистості, по-перше, є її радикальним применшенням в інших аспектах. Власне, виникнення філософського розуміння відчуження якраз і пов'язане з тим, що людина починає розуміти саму себе як винятково економічний індивід, відтворює себе тільки в цій якості, віддаючи забуттю свої сутнісні сили, якщо скористатися терміном К. Маркса. Стан неповного, часткового, усіченого відтворення

сутнісних сил або власне сутності людини як раз і є основним змістом концепту відчуження в західноєвропейській філософській традиції.

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, радикальною трансформацією настанов, що сталася в епоху Просвітництва і в німецькій філософії XVIII–XIX ст. треба вважати таке розуміння людини, за якого її сутність, що б не інтерпретували цим поняттям, не сформована спочатку раз і назавжди, як якийсь порядок речей або якийсь божественний дар.

Сутність людини виникає, окреслюється, виявляється як результат якоїсь діяльності, роботи, зокрема й роботи духовної, що розуміють як самостановлення та самообґрунтування людських якостей, характеристик і смислів. У зв'язку з подібним розумінням сутності людини розвивається також і уявлення про відчуження останньої від її сутнісних сил.

Відчуження постає вже не як якась хвороба, від якої треба просто позбутися, а як необхідний етап розвитку сутнісних сил людини, або відчуження – це необхідна хвороба росту людини, етап у становленні її людяності, який можна пропустити або просто скасувати. Усі негативні аспекти відчуження є нічим іншим, як відбиттям дійсного зростання людини та її можливостей.

Список використаних джерел

1. Гегель, ГВФ., 1992. 'Система наук Ч.1: Феноменологія духа', пер. с нем. Г. Г. Шпета, СПб.: *Наука*, 444 с.
2. Громов, ІА., Мащевіч, АЮ., Семенов, ВА., 1997. 'Западна соціологія: [учеб. пособие]', СПб.: *Ольга*, 435 с.
3. Железов, ЕА., 1989. 'Сущностные силы человека: философско-мировоззренческий характер', Казань: *Изд-во Казан. ун-та*, 246 с.
4. Маркс, К., Энгельс, Ф., 1956. 'Из ранних произведений', М.: *Госполитиздат*, 690 с.
5. Прокументик, КВ. 'Сущностные силы человека: структура и уровни'. URL: <https://www.hse.ru/data/2013/03/20/.../Prozumentik%20Statja%20BAK>
6. Фихте, ІГ., 1993. 'Сочинения: в 2 т.', Т.2, СПб.: *Мифрил*, 798 с.
7. Фромм, Э., 1990. 'Бегство от свободы', пер. с англ., М.: *Прогресс*, 272 с.

References

1. Gegel', GVF., 1992. 'Sistemanauk Ch.1: Fenomenologija duha (System of Sciences Part 1: Phenomenology of the Spirit)', per. s nem. G. G. Shpeta, SPb.: *Nauka*, 444 s.
2. Gromov, IA., Mackevich, AJu., Semenov, VA., 1997. 'Zapadnaja sociologija: [učeб. posobie] (Western sociology: [studies. allowance])', SPb.: Ol'ga, 435 s.
3. Zhelezov, EA., 1989. 'Sushhnostnye sily cheloveka: filosofsko-mirovozzrencheskij harakter (The essential forces of man: philosophical and ideological character)', Kazan': *Izd-vo Kazan. un-ta*, 246 s.
4. Marks, K., Jengel's, F., 1956. 'Iz rannih proizvedenij (From the early works)', M.: *Gospolitzdat*, 690 s.
5. Prozumentik, KV. 'Sushhnostnye sily cheloveka: struktura i uroni (The essential forces of man: structure and levels)'. URL: <https://www.hse.ru/data/2013/03/20/.../Prozumentik%20Statja%20BAK>
6. Fihte, IG., 1993. 'Sochinenija: v 2 t. (Works: in 2 tons)', T.2, SPb.: *Mifril*, 798 s.
7. Fromm, Je., 1990. 'Begstvo ot svobody (Escape from freedom)', per. s angl., M.: *Progress*, 272 s.

* * *